

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК: 340.12

І. Оборотов,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін Миколаївського комплексу
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОБ'ЄКТИВНИЙ І СУБ'ЄКТИВНИЙ ВИМІРИ ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

Правовий розвиток можна визначити як послідовний процес односпрямованих змін, який відбувається у просторово-часовому континуумі та охоплює собою міжчасову наступність і просторову акультурацію.

Досить часто зустрічається твердження, що розвиток у бажаному напрямі по висхідній лінії називається прогресом, по низхідній — регресом, занепадом. Ідея прогресу як загального закону виникла в епоху Просвітництва і пов'язується з ім'ям Г. В. Лейбніца, який першим сформулював як єдиний принцип історичної науки принцип піднесення духу, що виникає з природи, набуває самостійності і через внутрішню необхідність постійно рухається уперед. При цьому розрізняють поступовий (еволюційний) і стрибкоподібний (революційний) види соціального прогресу; механізмом першого є реформи, другого — революції [9, 48–49].

Деяко інша інтерпретація проблеми представлена в українського філософа В. О. Босенка, який розглядає регрес як консервативний елемент діалектики, як необхідність, без якої є неможливим саморозвиток взагалі, і як внутрішню умову змісту прогресу [5, с. 113]. Обґрунтовується ця позиція через поліваріантність розвитку: «без кроку вперед не може бути мови про прогрес. Але як тільки такий крок зроблено, і уже можна говорити про прогрес, то відразу ж потрібно говорити і про регрес, тому що саме цим самим кроком затверджується лише один із нескінченної безлічі мож-

ливих напрямків і виключаються інші. Отже, сам прогрес є регресом... прогрес — це по суті і регрес (у собі)» [5, с. 114].

Цей підхід вживається таким, що не відповідає реаліям. На думку російського філософа першої половини ХХ ст. Л. П. Карсавіна, прогрес — таке ж оціночне судження, як і регрес: віра в прогрес — це перенесення ідеалу у майбутнє, а віра в регрес — у минуле. Отже, те, що в одній системі цінностей виглядає як прогрес, в іншій здаватиметься регресом [13, с. 112]. Схожої думки дотримувався і С. Л. Франк, який говорив про прогрес як про ідею, але не як про справжню закономірність: «Прогресу» не існує. Немає такого заздалегідь передвказаного шляху, яким би рухалося людство і який достатньо було б об'єктивно констатувати, науково пізнати, щоб тим вже знайти ціль і сенс свого власного життя» [15].

Деяко інакше вважав англійський історик Р. Дж. Коллінгвуд — він не цілком заперечує прогрес, але виступає проти ставлення до нього як до деякого закону: «концепція «закону прогресу», відповідно до якої хід історії прямує таким чином, що кожна наступна форма людської діяльності є деяким удосконаленням попередньої, виявляється... простою плутаниною думки, вигодуваної протиприродним союзом двох вірувань: вірою людини у його перевагу над природою і вірою у те, що він є не більше як частина цієї природи. Якщо одне із цих вірувань є істинним, то інше —

помилковим. Їх не можна об'єднувати, щоб робити логічні висновки» [8, 309]. У той же час прогрес «взагалі виникає лише завдяки посередництву історичного мислення» [8, 319]; тобто категорія прогресу сприймається як філософсько-історичне узагальнення, але не може претендувати на роль загального закону розвитку.

Християнське ставлення до прогресу є також неоднозначним: з одного боку, визнається прогресом перехід від «ветхого» людини до «нового», коли через Жертову Христову для кожного відкрилася можливість спасіння і об'явлення; з іншого ж — багатьма богословами відмічається процес апостасії, тобто відторгнення людей від віри. Тут необхідно згадати й слова відомого слов'янофіла І. С. Аксакова: «прогрес, що заперечує Бога і Христа, кінець-кінцем, стає регресом; цивілізація завершується здираванням; свобода — деспотизмом і рабством...» [12]. Однак, очевидно, що православна думка ставить прогрес і регрес у прямий зв'язок не з матеріальним виробництвом або соціальною сферою (як Ж. Кондорсе, Г. Гегель, Г. Спенсер, К. Маркс та ін.), а з Божою благодаттю і вірністю людини Господнім Заповідям.

Не викликає сумнівів, що і прогрес, і регрес — це завжди процеси односпрямованих, тобто незворотних в часі, змін; а значить, і той, і інший входять у більш широке поняття розвитку, але виступають не як його форми, а лише як його оціночні характеристики.

Це ж підтверджується і дослідженнями антропологів: вони зазначають, що еволюція — це, дійсно, послідовна зміна якісних характеристик системи; але не завжди новий якісний стан має вищий, у порівнянні з попереднім, рівень організації. У зв'язку із цим неможливо говорити про прогрес як про єдину властивість еволюції — прогрес і регрес змінюватимуть один одного в процесі розвитку. На підтримку цієї точки зору французький антрополог Н. Рулан наводить низку аргументів. Так, у його праці «Юридична антропологія» мова йде про перуанських індіанців амагуака, які, захищаючись від агресивної поведінки су-

сідніх племен, дійшли до спрощення соціальної організації й церемоніалу — тут ідеться про еволюцію не як про прогрес, а як про адаптивний процес [14, с. 32].

Підводячи підсумок, необхідно погодитися із твердженням Л. П. Карсавіна про те, що прогрес і регрес є категоріями оціночними. Більше того, їх не можна використовувати для оцінювання історичної епохи в цілому, в усіх її проявах, оскільки це спотворюватиме істину: можна говорити про прогресивність (або, навпаки, регресивність) лише окремих сфер життя — науки, техніки, соціального забезпечення тощо. У той же час навіть у цьому випадку одне і те ж явище може бути оцінено з діаметрально протилежних позицій.

Отже, думається, що розвиток в цілому може відбуватися еволюційним або революційним шляхом; а прогрес і регрес — лише суб'єктивні характеристики розвитку.

Важливо зазначити, що еволюція й революція не повинні сприйматися як дві абсолютно самостійні форми розвитку. Вони тісно пов'язані між собою й неодноразово змінюватимуть одна одну в процесі розвитку.

Зміни, яких зазнає юридичний порядок, мають, як правило, еволюційний, але не революційний характер [2, с. 204]. Еволюційний шлях найбільш бажаний: він дозволяє системі розвиватися без різких змін, стрибків, і, підтримуючи наступність між минулим і теперішнім, забезпечувати баланс між традиціями й новаціями.

Еволюція — процес постійний і безперервний. Вона не зупиняється і йтиме до тих пір, доки не припинить існування глобальна (планетарна) цивілізація — людство в цілому; для цивілізацій локальних вона закінчується одночасно із їх загибеллю. У праві еволюція обумовлена економічними, політичними, соціальними, культурними, етнічними й іншими чинниками, але має власну неповторну специфіку.

Правова еволюція тісно пов'язана із наступністю і неможлива без неї, оскільки саме традиція у праві (тобто сукупність глибоко укорінених у свідомості

людей їх історично обумовлених відношень до ролі права в суспільстві, природи права й політичної ідеології, а також до організації й функціонування правової системи [3, с. 41]) створює основу і визначає неповторні особливості кожної окремо взятої правової системи.

Перш ніж переходити безпосередньо до еволюції права, необхідно поглянути на історичний процес з позицій філософії історії. На думку Ю. В. Павленка, центральною категорією філософії історії на сучасному рівні має бути саме цивілізація, а сама філософія історії може бути конкретизованою у вигляді теорії цивілізаційного процесу. Розробка останньої видається можливою на таких методологічних засадах, як принципи стадійності, поліваріантності, цивілізаційної унікальності та автаркійності (господарської відокремленості) соціальних організмів як одиниць конкретно-історичного процесу в загальній системі економічної, політичної, етнічної і релігійно-культурної історії людства [13, с. 176].

Велике значення цивілізаційного підходу в юриспруденції підкреслює український компаративіст Х. Бехруз, зазначаючи, що його застосування «дозволяє не тільки перейнятися різноманіттям національних правових культур і правових систем та специфікою національно-державних утворень, але й визначити характер і межі їхньої модернізації» [4, с. 23].

Із таких позицій історичний процес виглядає як жива динамічна система саморозвитку і взаємодії окремих цивілізацій, які мають власні просторово-часові координати і в своєму русі проходять певні фази.

Як «переломні епізоди загальнолюдської історії, коли передові культури, упоравшись із глобальними за своїм еволюційним значенням антропогенними кризами, проривалися в нові історичні епохи» А. П. Назаретян розглядає: 1) нижній палеоліт; 2) верхній палеоліт, або неолітична революція (X–VIII тис. до н. е.); 3) міська революція (V–III тис. до н. е.); 4) революція «осьового часу» (середина I тис. до н. е.); 5) промисло-

ва революція (з XVIII ст. н. е.); 6) сучасна глобальна криза [10, с. 119–120].

Ці етапи називають революціями, проте уявляються такими вони лише при розгляді історичного процесу в цілому — тоді вони здаються «стрибками» у розвитку. Насправді ж, історія характеризується безперервністю: розвиток відбувається поступово, лише здійснюючи більш-менш значні коливання, які й набувають статусу революційних змін — вони, як зазначав А. Бергсон, здаються стрибками лише у свідомості спостерігача. Звідси і неможливість точного визначення хронологічних рамок цих «революцій».

Еволюція права має розглядатися відповідно до використовуваної схеми, тобто в контексті історії цивілізацій (локальних і глобальної (планетарної)) та із застосуванням тих же методологічних основ: принципів стадійності, полілінійності й цивілізаційної унікальності.

Еволюція, будучи нелінійним процесом, може здійснювати «витки», коливання. Тут спостерігається «синергетичний циклізм» — чергування порядку й хаосу. В. П. Бранський зазначає, що багатючий досвід соціального розвитку впродовж декількох тисячоліть однозначно свідчить на користь того, що соціальна самоорганізація плине як чергування двох процесів, які виключають один одного, — ієрархізації і деієрархізації. При цьому спектр напрямів, в яких може відбуватися ієрархізація або деієрархізація, зовсім не довільний: він задається природою тієї системи, яка зазнає вказаної еволюції [6, с. 26].

Спрощено синергетичну модель соціального розвитку можна уявити так: розрізнені елементи, поєднуючись у різні способи, створюють певну систему (порядок), що, досягаючи апогею свого розвитку, починає занепадати — розпадатися, дробитися, тобто переходити знов у стан хаосу. Частини системи, що розпалася, набуваючи нових якостей, в інших поєднаннях консолідуються у нову систему із більш високим рівнем організації. Такий спіралеподібний розвиток продовжується до остаточного руйнування (загибелі) системи.

Все це цілком прийнятно, коли мова йде про державні утворення (наприклад — народження, розквіт, занепад і падіння імперій), але, говорячи про право, необхідно зробити такі застереження.

Право не слідує обов'язково за зниклою з політичної карти світу державою: як мінімум — воно залишається у вигляді пам'ятника права. Якщо усі три рівні правової реальності (ідея права, джерела права і правове спілкування) перебували в гармонії між собою, ідея права, незважаючи на скасування зовнішньої форми її вираження, довго ще буде впливати на правову культуру і правову свідомість, а значить — і на правову активність та спілкування вихідців із «померлої» держави.

Із розпадом великих держав їхнє право не зникає безслідно: воно так чи інакше створює основу для права нових держав. На місці Римської імперії, Київської Русі, Арабського халіфату, Британської імперії, Радянського Союзу, які розпалися, утворилися нові держави, які розбудовують національні правові системи, базуючись (хоча б на початку) на основах права держави-попередника. На це вказує і відомий філософ права А. А. Козловський: «право завжди історично зумовлене, і будь які національно-правові системи є наслідком попереднього соціально-історичного розвитку такого середовища, в якому вони виникли і функціонують» [7, с. 270].

При об'єднанні держав в одне ціле (у тому числі й при завоюваннях) співвідношення між їхніми правовими системами не завжди є прямо пропорційним їхній могутності (військовій, економічній тощо). Право менш потужної у військовому або економічному відношенні держави, яка володіє, однак, більш високим рівнем культури — у тому числі й правової, найчастіше не ігнорується, а певною мірою входить у правову систему нової держави і впливає на усе її правове життя. Такі процеси ілюструються, наприклад, утворенням Великого князівства Литовського, коли Литва прийняла право підкореної Західної Русі. У рамках національних правових систем

можливі й такі запозичення ззовні, що мають характер правової акультурації і навіть рецепції.

У той же час необхідно відзначити можливість співіснування декількох рівнів правової системи в межах однієї держави. Так, маючи єдине державне право, різні частини держави можуть володіти власним приватним і значною частиною публічного права, що характерним є для федеративних держав.

Одночасно із внутрішньодержавним правом розвивається система міжнародного права, а в другій половині ХХ ст. з'являється новий різновид правових систем — інтегративна правова система.

Тут є очевидною полілінійність правової еволюції: право кожного суспільства розвивається за власним сценарієм, у той же час спостерігається зближення національних правових систем, що, однак, через їхню специфіку не може привести до повної заміни національного права міжнародним.

Другий шлях розвитку, революція — це комплексна зміна всіх або більшості сторін суспільного життя, що зачіпає основи існуючого ладу. Вона має стрибкоподібний характер і являє собою відносно швидкий перехід суспільства з одного якісного стану в інший [9, с. 50].

У праві революції є не такими частинами, як у політичній сфері, — певна стабільність права нерозривно пов'язана із його функцією «інструмента безпеки, і... свободи» [2, с. 205], інакше кажучи — інструментальною цінністю права.

Говорячи про революції у праві, варто підкреслити, що під правом тут мається на увазі позитивне, санкціоноване державою право. Розглядаючи правову реальність у цілому, можна помітити, що в революційний період різні її рівні перетерплюють неоднакові зміни. Так, світ ідей практично не підданий різким змінам — він постійно еволюціонує, і в момент революції у ньому відсутня необхідність радикальних змін (на думку автора цього дослідження, змінюється не сама ідея, а її зовнішня форма, «фасад»). Зовсім інша справа із світом знакових форм (тобто з нормативними

приписами): світ ідей, що пішов далеко вперед у порівнянні з «законсервованим» юридичним порядком, викликає необхідність докорінних змін такої системи. Імпульс до революції у праві приходить із третього рівня правової реальності — він обумовлений правовою активністю, яка, перебуваючи в тісному зв'язку із соціальним, економічним, політичним, культурним життям, відчуває потребу у якнайшвидшій зміні швидко застаріваючого юридичного порядку.

Сказане підтверджують і слова Л. Фрідмена про те, що правова система постійно змінюється, але її частини перетерплюють зміни з різними швидкостями, і жодна не змінюється настільки ж швидко, як інша. Існують деякі постійні частини, які живуть довго, — принципи системи, які були присутні в системі завжди і будуть такими ж протягом ще тривалого часу [16, с. 10]. Можна сказати, що революція — це спроба нормативного світу «наздогнати» світ ідеальний.

Тому, революції, які заходять занадто далеко і глибоко, зіштовхуються з таким опором з боку суспільства, що їхній заряд швидко вичерпується, а результати рано чи пізно нівелюються [2, с. 207]. Тобто суспільство і на шляху еволюції, і на шляху революції може досягти однакових результатів, але другий шлях є набагато більш болючим і непередбаченим.

Революція, як писав Г. Ведель, — це «одночасно розрив із традицією і використання цієї традиції», отже «не буває повних революцій» [2, с. 206–207]. За образним висловом М. Віреля, революції «у деякому сенсі обезглавлюють юридичний порядок», але «його внутрішні органи» вони залишають «хоча б на деякий час у живих» [2, с. 208].

Очевидно, що право має статику й динаміку розвитку. Статичність, що стосується, у першу чергу, правових цінностей і принципів права, є відносною, оскільки навіть зазначені основи, на яких ґрунтується кожна правова система, зазнають із часом певних змін.

Динаміка правового розвитку (а точніше — динаміка правової культури,

тобто зміни правової культури під впливом протиріч у правовій сфері, а також у зв'язку з процесами наступності у праві і правової акультурації [11, с. 272]) завжди присутня як характеристика «живого права». С. С. Алексєєв розуміє під останнім не тільки реально діюче право (як пропонував Є. Ерліх), але й право, здатне «забезпечити сталість, гарантованість правових рішень, які приймаються, й обставини буття, які змінюються безупинно, часом бурхливо і стрімко» [1, с. 103].

Використання ідеї живого права робить можливим пояснення причини постійного руху у сфері права. Мова у цьому випадку йде про «поєднання несумісного» — твердого правового організму та живого права. Обидва ці елементи включаються у право і взаємодіють у його межах за схемою, обумовленою законом єдності і боротьби протилежностей: залежно від ситуації вони різним чином взаємодіють, доходячи іноді до протистояння. Така боротьба обумовлює внутрішнє занепокоєння, розвиток права. С. С. Алексєєв зараховує до числа об'єктивованих структур, здатних поєднати несумісне, звичаєве право і судовий прецедент. Перше розглядається як «породжений самим життям класичний зразок сумісності, здавалося б, несумісних якостей права: його властивості жорсткого організму (інституційності) й особливостей живого права» [1, с. 107].

Норми звичаєвого права є нормативною основою правових рішень життєвих ситуацій і, у свою чергу, не можуть не спиратися на життєві устої людей, що історично сформувалися і затвердилися. Багаторазово повторені стосовно однотипних ситуацій, засновані на звичаї й ухвалені на правосудних засадах, правові рішення стають судовими прецедентами — нормами для вирішення усіх схожих справ. Судовий прецедент, на відміну від звичаю, має в основному юридичний зміст, в якому міститься певна правова ідея, принцип [1, с. 107–108].

У правових системах, де домінуючим джерелом права є нормативно-правовий

акт, динамічний характер права покликані забезпечити два важливих механізми: інститут аналогії (права й закону) та інститут тлумачення права. Прийоми аналогії й тлумачення дозволяють перебороти можливі недоліки законодавства, пов'язані, відповідно, з відсутністю норми або недосконалістю тексту нормативно-правового акта, шляхом використання загальних засад і змісту діючого права стосовно конкретної життєвої ситуації.

Про те, наскільки право є «живим», інакше кажучи — наскільки дієвими є норми й інститути даної правової системи у забезпеченні потреб суб'єктів права й досягненні цілей права, свідчить рівень ефективності права, який встановлюється за допомогою конкретно-соціологічного методу і вказує на спроможність права бути регулятором суспільних відносин.

Таким чином, в загальному вигляді схема правового розвитку вбачається такою: виникаючи як мононорми первісного суспільства, які отримують із виникненням держави її підтримку і забезпечення, право формалізується і знаходить зовнішню форму (звичай, релігійний припис, нормативно-правовий акт, прецедент тощо), яка володіє тенденціями деталізації або, навпаки, спрощення регулювання суспільних відносин. Право присутнє у кожній цивілізації і розвивається разом із нею, беручи участь у діалозі з правом інших цивілізацій, які входять до кола її спілкування (веде так званий «діалог правових культур»). Такий діалог неодмінно супроводжує правова акультурація — засвоєння й використання правових цінностей, норм, інститутів, процедур, рішень, форм і видів юридичної діяльності інших правових культур, правових систем, правових сімей [11, с. 275]. З іншого боку, на міждержавному рівні існує особлива правова система — міжнародне право, поряд з яким останнім часом виокремлюють інтегративні (регіональні) правові системи.

Ключові слова: правовий розвиток; правовий прогрес; регрес у праві; ево-

люція права; правова революція; правова наступність.

У статті розглядаються об'єктивні риси процесу правового розвитку, а також його суб'єктивне сприйняття. У суб'єктивному вимірі правовий розвиток постає у формах прогресу і регресу, в об'єктивному аспекті він являє собою еволюцію або революцію. Акцентується увага на полілінійності процесів правового розвитку, що розглядаються з позицій цивілізаційного та синергетичного підходів.

В статье рассматриваются объективные черты процесса правового развития, а также его субъективное восприятие. В субъективном измерении правовое развитие предстает в формах прогресса и регресса, в объективном аспекте он представляет собой эволюцию или революцию. Акцентируется внимание на полилинейности процессов правового развития, которые рассматриваются с позиций цивилизационного и синергетического подходов.

The article considers the objective features of the process of legal development, as well as its subjective perception. In the subjective measurement of legal development is presented in the forms of progress and regress, in the objective aspect, it is an evolution or revolution. Focuses on the multilinear process of legal development, considered in terms of civilization and synergistic approaches.

Література

1. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия / Алексеев С. С. — М. : Статут, 2000. — 256 с.
2. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Бержель Ж.-Л. — М. : Nota bene, 2000. — 574 с.
3. Берман Г. Дж. Западная традиция права / Берман Г. Дж. — М. : ИНФРА-М — НОРМА, 1998. — 624 с.
4. Бехруз Х. Основы цивилизационного подхода в сравнительном правоведении / Бехруз Х. — О. : Феникс, 2007. — 64 с.

5. Босенко В. А. *Всеобщая теория развития* / Босенко В. А. — К. : [б. и.], 2001. — 470 с.
6. Бранский В. П. *Синергетический циклизм в истории, культуре и искусстве* / В. П. Бранский // *Мир психологии*. — 2002. — № 3. — С. 25–40.
7. Козловський А. А. *Право як пізнання: Вступ до гносеології права* / Козловський А. А. — Чернівці : Рута, 1999. — 295 с.
8. Коллінгвуд Р. Дж. *Ідея історії. Автобіографія* / Коллінгвуд Р. Дж. — М. : Наука, 1980. — 486 с.
9. Курганов С. И. *Социология для юристов* / Курганов С. И., Кравченко А. И. — М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1999. — 255 с.
10. Назаретян А. П. *Векторы исторической эволюции* / А. П. Назаретян // *Общественные науки и современность*. — 1999. — № 2. — С. 112–126.
11. Оборотов Ю. Н. *Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права)* / Оборотов Ю. Н. — О. : Юрид. л-ра, 2002. — 280 с.
12. Осипов А. И. *Русское духовное образование [Электронный ресурс]* / Осипов А. И. — Режим доступа: // http://www.zagorsk.ru/diuhovn/osipov_8/#v27
13. Павленко Ю. В. *Історія світової цивілізації* / Павленко Ю. В. — К. : Либідь, 2000. — 380 с.
14. Рулан Н. *Юридическая антропология* / Рулан Н. — М. : НОРМА, 2000. — 310 с.
15. Франк С. Л. *Крушение кумиров [Электронный ресурс]* / Франк С. Л. — Режим доступа: // <http://www.vehi.net/frank/kumiry.html>
16. Фридман Л. *Введение в американское право* / Фридман Л. — М. : Прогресс, 1993. — 286 с.

УДК 340.12:34.03

О. Осадчая,

ассистент кафедры теории государства и права
Национального университета «Одесская юридическая академия»

ПОНЯТИЕ И ВИДЫ СУБЪЕКТОВ ПРОЦЕССУАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Необходимым условием нормально-го развития и функционирования любого демократического правового государства является неуклонное исполнение законов, дальнейшее укрепление гарантий прав и свобод граждан, охрана этих прав от различных нарушений. Соблюдение прав и защита законных интересов личности при осуществлении государственной деятельности имеет непосредственное отношение к процессуально-правовым средствам ее реализации. В связи с чем мы абсолютно согласны с замечанием ряда ученых о необходимости исследования процессуальных категорий, развитии теории процессуального права. Одной из таких категорий юридического процесса, требующих изучения в общетеоретическом

контексте, является процессуальная ответственность.

Недостаточная разработанность понятийного аппарата, концептуальные разногласия ученых в области института процессуальной ответственности (в частности, по проблемам ее субъектов), а также пробелы в правовом регулировании отдельных вопросов, связанных с особенностями различных видов и субъектов процессуальной ответственности, создают серьезные препятствия на пути совершенствования института процессуальной ответственности. Изложенные обстоятельства обуславливают актуальность исследования проблемы субъектов процессуальной ответственности и необходимость активизации научных исследований в данной области.